

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСТИНИЦ

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№3
(19342)

2020 чылдың
январь 16
четверг

Хүннүн үнери — 08:41
Ажары — 17:02
Хүн дурту — 8:21

Садар өртээ хостуг 12+

Россияның Президентизинин Айыткалы

СОЦИАЛ "СЫЫРТКЫЫШ"

Дүүн, январь 15-те, Москвада Төп делгелге залы "Манежке" Россияның Президентизи Владимир Путин Федералдыг Хуралга 2020 чылда Айыткалы кылган. Аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен.

Россия Федерациязының эң бедик албан-дужаалдыг удуртукчулары, яамыларның болгаш ведомстволарның даргалары, политиктиг партияларның болгаш хей-ниити организацияларының төлээлери, даштыкы чурттарның болгаш россияжи журналистер дээш ниитизи-биле Президентинин Айыткалынга 1300 хире кижиге олурар. Айыткалды телевидениениң болгаш радионун кол федералдыг каналдарына бүгү чуртка дамчыткан.

Владимир Путин Федералдыг Хуралга Айыткалынга Россияда амгы үеде ниитилел-политиктиг болгаш социал-экономика байдальды сайгарылганы кылып, күрүнениң мурнунда турар кол сорулгалар дугайында чугаалаан. Президентинин бо чылгы Айыткалының кол темаларының бирээзи чоннун амыдырал-чуртталгазының байдалын улам экижидери, чединмес кижилерге социал ачы-дузаның хемчээлин улгаттыры болган.

Чоннун амыдырал-чуртталгазының деңгелиниң кудузу, эң ылаңгыяда Россияның чамдык регионнарында, шагда-ла чидиглени берген айтырыг. Бир эвес Тываны алыр болза, бистиинде байдал база дыка нарын. Республиканың удуртулганы тус черниң чурттакчы чонунун амыдырал-чуртталгазын күгээртедиринин бир янзы аргаларын ажылгап келген. А ол дээр "сыырткыыш аргазы"-дыр.

"Аныяк өг-бүлге — кыштаг", "Инек — чемгерикчи малым", "Социал картофель" деп губернатор төлөвилелдеринин ужурудузаны Тываның чурттакчы чону, эң ылаңгыя ооң ачызын көргөн кижилер дыка бедии-биле үнелеп турар. Аныяктарга суг болза "Аныяк өг-бүлге — кыштаг" төлөвилел ажил-ишке өөрениринин, кижиге бодунун амыдырал-чуртталгазын бодунун кызымаккай болгаш билдиги күш-ажылы-биле чедип алырын билиндирген, аныяк өскенге үлегер-чижектег болуушкун болган. "Инек — чемгерикчи малым" деп губернатор төлөвилели база-ла ыңдыг ужурудузаны болду. Төлөвилелдеринин баштайгы киржикчилеринге деткимче дуза кылдыр берген маган оларның холдарында дараазында киржикчилеринин холдарынче шилчип, баш саны улам көвүдөп, эвээш эвес аныяк өг-бүлелеринин социал байдалын экижидеринге идиглиг болду.

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол ТР-ниң Дээди Хуралына (парламентизинге) 2020 чылда республикага ажил-херектеринин байдалының болгаш иштиги политика дугайында "Хөгжүлдениң чаа энергиясы. Тывага чурттаар, Тывага чоргаарланыр" деп Айыткалынга чоннун социал байдалын экижидер талазы-биле чоруп турар ажилдарны, оларның түңнелдери мынча деп демдеглээн.

"Губернатор төлөвилелдеринин хей кези кедээ девискээрлерин хөгжүдеринче,

көдээниң чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының деңгелин бедидеринче угланган. Чижээ, «Социал картофель» деп төлөвилелде бо чылын 2421 өг-бүлге киржип турар. 2020 чылда ук төлөвилелдин акшаландырышыккыны херек кырында ийи катап, 1,2 миллион рубль чедэ бээр.

"Инек — чемгерикчи малым" деп төлөвилелдин киржикчилеринин ниити кодан малы 3 муң баштан ашкан. Малды дараазында улуска дамчыдып бээр арга ам ийи чыл уламчылап турар. Чемгерикчи малын бо чылын 500 өг-бүлге база алган. Ниитизи-биле 1369 өг-бүлге азы 7 муң ажыг кижиге бо төлөвилелдин киржикчизи болган.

Херек кырында байдалдар-биле алырга, социал чиигелдеринин алыкчылары 10 муң ажыг кижиге кызырылган болгаш ядыы чоруктуң деңгели 38 хуу чедир эвээжээн.

Социал дуза дээрже ядыы байдалдан үнүп алыксап турар өг-бүлелерге дыка улуг деткимче-дир дээрзин ханы билген турар ужурулгус. Амыдыралдың чогумчалыг деңгелинче кижилеринин бедик күш-ажылчы орулгалары, бүдүрүлгелеринин хөгжүлдери-биле үнүп болур бис".

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Федералдыг Хуралга 2020 чылда Айыткалында демдеглеттинген социал хемчеглер Тываның чурттакчы чонунун амыдыралын улам экижидер талазы-биле республикада чоруп турар чугула ажилдарга улуг ужурудузаны боору чугаажок.

"Шын" солунунун ниитилел-политика килдизи.

Хүннүн медээлери

ЖУРНАЛИСТЕРГЕ
ШАҢНАЛДАР

Россияның Парлаалга хүнүнде Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары Тываның массалыг информация чепсектеринин төлээлери бөлүк журналистер-биле ужуражылганы эрттирип, оларның профессионал байырлалы таварыштыр байырны чедирип, белен эвес ажылынга чедишкенин күзгүн.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Турскаалдың чылы кылдыр чарлааны Улуг Тиилелгениң 75 чылында Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринин дугайында республиканың журналистеринин аразына чогадыкчы конкурсту эрттирерин тыва парламентинин даргазының оралакчызы Ирина Бадыргы чарлаан.

"Шын" солунунун хоочун журналистери Данзы Назытевич Салчакка, Римма Кыргысовна Чавынчакка Тыва Республиканың Дээди Хуралының Юбилейлиг медалын байырлыг байдалга тывыскан.

КӨЖҮП ЧОРУУР ХҮЛЭЭП
АЛЫШКЫН

2020 чылдың январьдан тура, Тыва Республиканың Даргазының көжүп чоруур хүлээп алышыккыны эгелээр. Тываның Баштыңының мобилдиг хүлээп алышыккынының кол сорулганы — чурттакчы чоннун дүвүредип турар айтырыгларын көрүп, ону шийтирилээр.

Ажылчын бөлүк неделя санында республиканың чурттакчылыг черлеринче үнүшкүн ажилдарын чорудар. Январь төнчүзүңгө чедир үш үнүшкүн планнаттыган: январь 16-да Кызыл кожунун Сукпак болгаш Элегес-Аксы суурларга, январь 23-те Каа-Хем суурга, Кара-Хаак болгаш Чербиге, январь 30-де Чөөн-Хемчик кожунун Бажың-Алаак болгаш Кара-Хаак суурларга бөлүктүн ажилдакчылары чедип, чон-биле чугааны чорудар.

Күзгелдиг кижиге бүрүзү кандыг-даа айтырыглыг мобилдиг хүлээп алышыккыны чедир болур, аңаа ол-ла дораан ооң айтырыгына харыны бээр көрдүнгөн.

КРЕЩЕНИЕ БАЙЫРЛАЛЫ

Православ шажын-чүдүлгениң Крещение байырлалына турскааткан хемчеглер бо хүннерде эгелей берген. Январь 18-тен 19 дүңгүндө чоннун сугга эштер черин чаңчыл өзугаар Вавилин эзтпээнге дерип кылыр.

Кызылда «Чагайжыдылга» бүдүрүлгезинин аар техниказы суг ыдыктаар өзүлал болуп эртер Вавилин эзтпээнге чедир оруктуң харын аштаары-биле ажилдарны чорудуп эгелээн. Январь 19-ка чедир хоорайның албан черлери орук кыдыгыларынга тайылбыр демдектерни тургузар, эштер черге майгынарны тигер.

Пассажирлер аргыжылгазының өртектүзү болгаш ажилдар шактарын чоокку хүннерде шийтирилээринин дугайында Кызыл хоорайда транспорт бүдүрүлгезинин директору Сергей Лаптев дыңнаткан. Ол ышкы чоннун эштер черлеринге Кызылдың мэриясы, полиция ажилдакчылары, эмчилер, камгалакчылар дежурныйлаар.

Айыткалга хамаарыштыр

ӨВҮР КОЖУУННУҢ ДУГАЙЫНДА АЙТЫРЫГЛАР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол декабрьда, Тыва Республиканың Дээди Хуралына Айыткалын берген. Республиканың чурттакчылары ол программа документизинге хамаарыштыр бодалдарын илереткен:

Аржаан Ооржак, Өвүр кожуун чагыргазының даргазы: – Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун «Хөгжүлдениң чаа энергиязы. Тывага чурттаар. Тывага чоргаар-ланар» деп Айыткалында Өвүр кожууннун чагыргазының 2020 чылдың сорулгаларында болгаш планында чоннун амыдырап-чурттаарына янзы-бүрү детким-челер эвээш звес салдынганын демдегледе чогуур.

2019 чылда кылып чоруткан ажылдарга хамаарыштыр социал уjur-дузалыг тудуглардан кожуун төвү Хандагайтыда «Чечек» уруглар садында немей чаа корпустун тудуун бо чылын ажылгалче киригеш, аңаа ийи бичии бөлүктү база 10 ажылчын олуттарны тургузар. Чуртталга бажыңнарындан чылдыңна өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралын чидирген уругларга чаа бажыңнары тудары кожуунда эки күүсеттинип турар. Эрткен чылдың төнчүзүгө чедир, ниитизи-биле 19 чаа бажыңны туткан, а 2020 чылда 4 бажыңны кылыр. «Өөредилге» национал теле-вилел езугаар Солчур болгаш Саглы сумуларының школа-ларында спорт залдарында капитал септелге «Чаңгыс демниг Россия» партиясының деткимчезиниң ачызында кылдынган. «Өзүлдениң туружу» деп өөредилге чаартылгазының шөлүн Хандагайтының ортумак билиг школазында ажиткан. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр чаа билиглерни уруглар шингээдиң ап турарлар. 2019 чылдың күзүн Саглы болгаш Солчур ортумак школаларында амгы үениң технологиязының база бир телевилели – кончуг дүрген дамчыдар интернетти кошканы уругларга-даа, башкыларга-даа өөрүнчүг болуушкун болган. Чоокта чаа кожууннун ыраккы сумуларына хамааржыр Дус-Даг школазына чаа автомашинаны байырлыг байдалга Чазак Даргазының тывысканы база школага бир улуг деткимче болган. Уругларны кожуун төвүнчези болза найысылалче экзаменнер дужаарда, олимпиадаларга киржирде, маргылдаалар дээн чижектиг чоруктар кылырына кончуг дузалыг эт дээрзин чүгле дус-дагжылар звес, бүдүн Өвүр кожуун өөрүп четтирген.

Тудугларга хамаарыштыр Хандагайтының стадионунда шыгыглыг футбол шөлүнүн ажылдары чоруп турар. Ону 2020 чылда, чазын байырлыг байдалда аждары планнаттынган. Ол ышкаш Чаа-Суур база Саглы суурларга чаа стадионнарны кылырын планнаан. Дус-Даг сумузуна «Эзирлерниң уязы» деп чаа телевилелди Спорт яамызы-биле деңге ажилдап тургаш, бо чылын боттандыра дээнин

Тываның Баштыңы деткээн. Көдээ суурларны чаагайжыдар дээш, бичии уруглар ойнаар шөлчүгештерни суму бүрүзүнде немей тудуп турар. «Арыг суг» программа-биле Сарыг-Хөл болгаш Саглыда ниитиниң ажил-лалына кудуктарны кылганы, сумуларның чурттакчы чонунга дыка-ла ажыктыг болган. Хандагайтының төвүнде уруглар ойнаар шөлчүгештиг, долгандыр чырыктыг, дыштанырынга таарымчалыг болгаш чадаг кижилер кылаштар тротуарлыг «Арыкчы-гаш» шөлү кылып дооскан.

Социал телевилелдер боттанышкыны-биле кожуун иштинде «Социал картофель», «Социал хөмүр-даш», «Инек – чөмгерикчи малым» дээш хөй ажы-төлдүг болгаш орулгазы эвээш өг-бүлелер чылдыңна деткимчени ап турар. Хандагайтының Геннадий Тумат аттыг Культура бажыңында Улусчу театрны Россияда театр чылында ажиткан. Уругларның уран чүүл школазында чаа үрер-хөгжүм херекселдерин садып алганы – Саглы, Солчур сумуларының көдээ культура бажыңнарында материалдыг чаартылга болган. Өвүр кожуун республикада хөй мал-маганныг кожууннарның санынче кирип турар. 2016 чылдан тура «Кыштаг – аныяк өг-бүлөгө» губернатор телевилелинде кожуундан 24 аныяк өг-бүлө киржип турар. Кожуунда 3 муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө көдээ ишчилерниң чымыштыг ажил-амыдыралына чик болзун дээш, машина-техника-даа, мал-маган-даа талазы-биле деткимчени Чазактан ап турар.

2019 чылда Саглы сумузуна арат ажил-агыйлыг малчыны бурят «буубей» уксаалыг 100 баш кошкарларны алган. Кожууннун көдээ ажил-агый эргелелинде Тываның Чазактан «УАЗ»-фермер автомашинаны база эки көргүзүглери дээш, бо хүннерде чаа тракторну алганывыска канчаар-даа аажок өөрүүр-дүр бис. Кожууннун сайзыралына орук кыдынга хөй-ниитиниң чөмөнниг черин аядып алыры-биле, Экономика яамызындан бир хамааты акша деткимчезин алгаш, документация талазы-биле ажилдарны чорудуп турар. Өвүр кожууннун төп эмнелгези дүрген эмчи дузазын чедирер чаа автомашинаны алдывыс. «Чурттар аразының «Хандагайты-Боршоо» эртирилге пунктузу 2021 чылда республиканың хөгжүлделик чаартылга программанынче кирген. Ону дооскан соонда, дораан-на улуг садыг-логистика төвүн тургузар талазы-биле ажылды эгелээр» деп Шолбан Валерьевичиниң 2020 чылда Айыткалында киригени кожуунууска сайзырал болгаш хөгжүлдө дээрзи билдингир.

«Көдээ школага – башкы» федералдыг төлевилел

БИР МИЛЛИОН

Бичии уругнун келир үеде эртем-билиг, чедиш-кинниг болгаш төлөптүг мезү-бүдүштүг болурунга үлүг-хуузу кирип чоруур кижилер башкылар-ла болгай. Көдээ школаларда чамдык эртемнерниң башкылары чедишпес. Ынчангаш бо хүнде республикада англи дылга 40, математикага 28, орус дылга 20, эге класстарга 18 болгаш өске-даа эртемнерге башкылар хереглеттинип турар. Чүгле бисте звес, өске регионнарда база чамдык эртемнер башкыларының чедиш-пезин билер бис. Ынчаарга, бо байдалды өөренип көөрү-биле, 2020 чылдың январь айдан эгелеп «Көдээ школага — башкы» (Земский учитель) федералдыг телевилелдин боттанышкыны эгелээн. Ук программаны эки билип алыры-биле ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Чойгана Владимировна Монгуш-биле чугаалаштывыс.

– «Көдээ школага – башкы» федералдыг телевилелдин дугайында тайылбырлап бээр силер бе, Чойгана Владимировна?

– Федералдыг бо телевилелдин кол сорулгазы, көдээ школаларны уругларга быжыг билигни чедирип шыдаар база бедик арга-дуржулгалыг башкылар-биле четчелеп, башкылар чедишпес чорукту кызырып, оларны ынаар хаара тудары. Кыдыг-кызыгаар, ырак-узак черлерде суурларның уруглары өөредилге талазы-биле хоорай черде уруглардан дудак чок болурун чедип алыры болур.

– Ук телевилел кайы хире үеде, канчаар ажилдаарыл?

– Бо чылдың январь айдан эгелээн. Ол 3 чыл дургузунда уламчылаар. Бир дугаар чылында Россия иштинге 50 муң башкы телевилел езугаар 1 миллионнуң керээзи-биле көдээ школага ажилдап эгелээр. Бистиң регионга бо чылын – 23, 2022 чылда 18 кижиле ол телевилелге киржири

көрдүнген. Келир 2021 чылда көрдүмзүн болуп турар.

«Көдээ школага – башкы» телевилелге киржир күзелдиг башкылар кирип бижиткен, чурттап турар черинден ырадыр көдээ черге көжүп, аңаа ажилдап-амыдыраарына белен, 55 харга чедир назылыг, ажил стажы 3 чылдан эвээш звес болур. Ортумак-даа, дээди-даа эртемниг болза ажырбас. Бир миллион рубльди алгаш, керээ езугаар барган черинге 5 чыл дургузунда албан ажилдаар ужурулуг. Алган акшазын кайнаар чарыгдарын боду билер. Бир звес 5 чылдың хөй кезиин ажилдааш, каш хонук, ай-даа четпейн баар болза, алган ол миллионун күрүнеге дедир эгидер апаар.

Тускай комиссия киржир күзелдиг башкыларның документи-лерин хынап көргөш, кымнар-биле керээ чарарын шийтпирлээр. Документилерни бо чылдың апрель 15-ке чедир хүлээр. Башкылар билии бедидер институтка

дужаар. Май айга чедир шийлге комиссиязы ажылын доозар. Бо чылдың сентябрь 1-ден эгелеп, шийлтинген башкылар керээ езугаар барган черлеринге ажилдап кириптер.

– «Көдээ школага – башкы» телевилел езугаар ажилдап чедер берген башкыларны бажың, уруглар садынга олут-биле хандыраар бе?

– Чок, программада ол көрдүмзүн. Ындыг-даа болза, көдээ черлерде уруглар садынга хамаарыштыр бергедээшкннер чок.

– Кайы кожууннарда башкылар шуут чедишпес, кандыг эртемнер колдап турарыл?

– Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Кызыл кожууннарда. Эң хөйү англи дыл башкылары хереглеттинип турар, оң соонда, орус дыл, математика башкылары.

– Амгы үеде көдээ школада ажилдап турар башкылар оп-ла черинге ажилдаар кылдыр телевилелге киржип болур бе?

– Чок. Телевилелдин онзагайы: киржир күзелдиг башкы кирип бижиткен, чурттап турар черинден ыраан тудум, телевилелге киржир аргазы улгадыр. Телевилел чүгле бичии суурларга звес, чурттакчы чону 50 муңдан көвүдөөс хоорайжыткан суурларга база хамааржып турар. Башкылар чүгле Тывага звес, Россия иштинге кайы-даа регионга киржир эргелиг. Документилерин интернет четкизи таварыштыр электроннуң хевирге долдурга, чагыгны кирип болур. Кандыг документи-лер херегин база билдинмес айтырылганы найысылалда Башкылар билин бедидер институттан билип алыр.

Аржана ЧАМЗЫРЫН
чугаалашкан.

ЧАА ШКОЛА АЖЫТТЫНАР

Кызыл хоорайда чаа 17 дугаар школа удавас уругларны хүлээп алырынга белеткенип турар. 800 ажыг олуттуг школага 1705 өөреникчи, 130 хире башкы ажилдаар, оларның 74-ү 14 дугаар школаның башкылары болур. Аңаа долзуу-биле 14 дугаар школаның уруглары болгаш ол девискээрге хамаарылгалыг 1-11 классчылар өөренир.

Школа амгы үеде дүүштүр дериттинген, класс бүрүзүнде интерактивтиг самбыралар, эртем бүрүзүн ханы өөредиринге ажилгаар дериг-херекселдер-биле чечелеттинген. Өөредилгениң кол угланышкыны – күш-культура, спорт болганда, школада янзы-бүрү спортчу клубтарга уруглар профессионал бедик деңгелге белеткениринге бүгү таарымчалыг байдалдар тургустунган.

Оон аңгыда, караа көрбес болгаш көөрү кошкак уругларга

бир дугаар дериттинген кабинет ажиттынган. Моон мурнунда ындыг уруглар чүгле Абакан хоорайга өөренип турган болза, ам төрзүн черинге өөренир аргалыг апарган. Тываның шупту кожууннарындан караа көрбес болгаш көөрү багай уругларны чаа школага хаара тудар. Чоорту оларның чурттаар черин база өөренип көөр деп турарын ТР-ниң өөредилге сайыды Татьяна Санчаа дыңнаткан.

Амгы үеде школаның шупту ажилдакчылары уругларны

хүлээп алырынга белеткенип, өөреникчилерин четтикпейн манап турарлар. ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Александр Брокерт коллектив-биле ужуражылга үезинде найысылалдың мэри Карим Сагаан-оолга чаа школага чедир аргыжылга айтырыын шийтпирлээр дааскан.

Солагай талакы эриктиң далаларындан өөреникчилер хөй болганы-биле 13 дугаарлыг автобус маршрутун, 6 «а»-ның маршрутун школа чанынче кээп турар кылдыр өскерттип, таарыштыра ажилдап чоруп турар.

Школа чаа тургустунуп турар микрорайонда болганда, долгандыр чаагайжыдылга ажилдары ам-даа уламчылап, уругларга, чурттакчыларга эпиг байдалдарны тургузар ажилдар уламчылаар.

Бистиң корр.

ҮЛЕГЕРЛИГ АДА-ИЕ, БУЯННЫГ ӨГБЕЛЕР

Республикада хоочун болгаш ниитилел-политиктиг “Шын” солуннуң идепкейлиг бижикчилери – Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң болгаш Күш-ажылдың хоочуну, Тываның Херээженнер шимчээшкининиң хоочуну Анай Балчыровна база хей чылдарда совет, партия ажилдакчызы, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл, Каа-Хем кожууннарда школа директорлап, көдээ Советтерге даргалап чораан Валерий Ховалыгович Кара-оолдарга ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа яамызының болгаш Күрүнениң автономнуг албан чери “Тывамедиабөлүктүң” коллективиниң мурнундан Россияның Парлалга хүнү – январь 13-түң байырлалын таварыштыр байыр чедирип, суй белектерни сунган.

Үш оолдарын база-ла шыңгы сагылга-чурумга, спортчу дадыгышкынга болгаш бурунгаар чүткүлге кижизиткен ада-ие башкылаашкын ажылы, ажы-төл кижизидилгези, херээженнер шимчээшкини, Тываның эрткен төөгүзүнүн, амгы үеде бурунгаар сайзыралының дугайында хей-ле сактышкыннарны бижи, солуннар арыннарынга доктаамал парладып турар.

Оолдары Леонид, Юрий Новосибирскиге Шеригниң дээди политехничесин дооскаш, Леонид – Моол, Юрий Узбекистанга шериг албан-хүлээлгезин эртирип, Афганистанга интернационалчы албан-хүлээлгезин күүсеткеш келген. Олар маадырлыг чоруу дээш хей-хей орден-медалдарның эдилекчилери болганнар. Хеймер оглу Шолбан бичиинден тура, өөредилгеге кызымак кижиге болгаш Каа-Хем кожуунун Бүрөн-Хем школазын алдын медаль-биле доос-

кан соонда, Свердловскиниң күрүне университетиниң политология-социология факультетинге өөрөнгөш, ол-ла хоорайга эртеминиң аайы-биле аспирантура-разын база чедишкенин дооскан. Ол 32 харлында депшип, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы албан-дужаалга ажилдаан. Амгы үеде Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Россияның Күрүне Чөвүлелиниң кежигүнү.

Валерий Ховалыгович хей-ниити ажылынга киржип чораанындан аңгыда, уран чечен чогаалга сонугалдыг болганы-биле «Алдар-ады мөңгө читпес» (2010 чыл), «Төөгүде аркан силер» (2012 чыл), «Ыдык күштүг Будда бурган» (2013 чыл) номнарны чырыкче үндүргөн. Анай Балчыровна-биле 2014 чылда «Эчис-сорулга, чаартынган Тыва» деп номну үндүргөн. База кады кырааны Анай Бал-

чыровна дараазында номнарны чырыкче үндүргүлзэн: «Иениң өөрүшкүзү» (2009 чыл), «Будданың оттуушкуну» (2011 чыл).

Олут орбас, чыдын чытпас хоочуннарның киирген санал-оналы, эгелээш-кини-биле Чаа-Хөл кожуунун девискээринде Сүме-Бели дагның үстү бажында улуг куй иштинде Авыда бурганның болгаш ооң камгалакчылары ийи бурганның хоолгазын кылгаш даг кырынче, кургаг черге үндүрүп, чүдүкчү чонга эпиг байдалдарны тургусканы болур.

XII-XIII чүс чылдарда хевирлеп чуруттунган «Тываның төөгүзү» деп номда бижиттинген, “Саян-Шушенск” ГЭС-тиң суг-камгалап хөлбээниң (далайының) көдүрлүп келир девискээринге хамааржыр: тос ай (июнь-март) иштинде суг чалгынының адаанга баар, арткан үш айда (апрель-июнь) ол хөлбектиң сыгааны-биле көстүп кээр ыдыктыг Бурганның хей чылдарда үрелип турарын барымдаалааш, мындыг, буянныг шийтпирни үндүргени черле чөптүг.

Ол ышкаш баштайгы тыва ужудукчу Чооду Кидиспейге тураскаалды база-ла Анай, Валерий Кара-оолдарның эгелээш-кини-биле Кызылдың аэропордунда тургускан.

Кижиге бодаарга, амгы үеде 82 харлыг хоочуннар уйнуктарын азыражып, карактажып, боттарының кадыын быжыглап, дыштанып олурар-даа ышкаш. Ындыг-даа бол, “Черле олутпай, бажың ээлеп олурар чүвеге хөңнүвүс чок. Эрткен төөгүнүн, чонун амыдырал-чуртталгазының херечилери – “кербзэн чүвези чок, көдүрбзэн хөңнүс чок” улуг назылыг кижилер солуннарда чагаалар биживес, номнар үндүрбеске кайыын болурул, келир салгалдарга чүнү арттырып каар бис. Тыва кижиге 7 дугаар салгалга чедир бодунуң ада-өгбөзүн эки билер болур ужурул” – деп, Анай Балчыровна харылаар болду.

«Бистер кайывыс-даа «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарның эдилекчилери бис. Хүндүлүг дыштанылгада олурзувусса-даа, оолдарывыстың ажы-төлүн кижизидеринге үлүг-хууусту кирип чоруур бис. Эвээш-биче-даа болза, мал-маганны көдээде тудуп, огородту тарып, чечектерни бажыңга, балконга өстүреринге уругларывысты өөредип турар бис» – деп, Валерий Ховалыгович демдегледип.

Күш-ажылдың хоочуннары, оолдарының база оларның уруглары уйнуктарының ынак кырган-ачазы, кырган-авазы, хүндүткелдиг өгбөлөр амгы үеде “Оюн Танчай-оол чонун огул”, “Хендергениң төлдери бис” номнарны чырыкче үндүреринге белеткеп, бижип турар.

Мерген ОНДАР.

Шокар медээлер

МИЛЛИАРД ТҮҢНҮГ ЛОТЕРЕЯНЫ ОЙНАДЫП АЛГАН

Чаа чылдың бир дугаар ажыл хүнүнде миллиард түңнүг лотереяны ээзи тыттып келген. Джекпотту удуп алган аас-кежиктиг херээжен ойнап алган акшазын билеттиң экспертизаның соонда алыр. Улуг түңнүг акша ойнатканда, черле эртер ужурулг хыналда-дыр. Ол хыналда 30 хире хонук болур, ооң соонда үндүрүгнү төлээш, акшазын алыр.

Подмосковьең чурттакчызы Надежда Бартош лотерея төвүнче өөнүң ээзи база уруу-биле келген. Аас-кежиктиг билетти уруу декабрь 31-де авазыңа төрүттүнгөн хүнү таварыштыр Подмосковьең садыг төвүндө белекке садып берген турган.

«Оглум биле уруум төрүттүнгөн хүнүнде чүнү белекке бээр бис» дээрге, «Русское лотоң» биледин дилзэн мен – деп, Надежда Бартош чугаалаан. Ооң чугаазы-биле, садыг төвү хагдынып турда, далаш-биле үш туттунуп келген-не билеттерни шилип алган. Билеттиң ойнап алганын чүгле январь 3-те, тиражтың түңнелдерин хынапкаш, билип алганнар. Өг-бүлениң чугаалап турары-биле, ам дээрде оларның чуртталгазы канчаандаа өскерилбес, өг-бүлениң бизнесин улаштыр сайзырадырын күзеп турарлар.

Российжи күрүне лотереяларының бүгү-ле төөгүзүндө бо хей түңнүг акша ойнап алышыкы рекорд болуп турар. Россияда бир дугаар миллиардты ойнап ап турар кижиге Подмоскovieден Надежда Бартош болган. А билеттиң өртзү чүгле 100 рубль.

Ntv.ru-дан алган

ПЕНСИЯЗЫ ЧҮГЛЕ 1 РУБЛЬ 10 КОПЕЕК НЕМЕШКЕН

Курган облазының чурттакчызы ооң 75 харлыг кырган-авазының пенсиязынга элдепиг немелде келген деп дамчыткан: 1 рубль 10 копеек. Эр кижиге соцеткилерге мындыг «байлак» немелдеге бүдүн өг-бүлө аңгадап, ылаңгыя кырган-ава аажок аар хүлээп алганын дамчыткан.

«Кырган-авам 15 харлыындан тура, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажилдаан турган, хомудаанындан ол мырыңай ийи дугаар хонук ыглап турары ол-дур» – деп, эр кижиге чугаалаан.

Регионнун Пенсия фондунун эргелели пенсионер аваны чедип келирин сүмелеп, пенсияга акшалар немеп турар үеде чазыг болу берген чадавас деп дамчыткан.

Mk.ru-дан алган

РОССИЯ ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛДАРЫНДА КАЙЫ ХИРЕ АКША ЧАРААНЫЛ

Россияның чарыгдалдары эрткен дыштаныр хүннерде бир триллион рубль болган. Бир дыштаныр хүнде-ле чурт 120-150 млрд рубльди чараан деп, эксперттер санааш, мындыг түңнелди үндүргөн. Чаа чылдың дыштанылгалары Россияның карманынга үскен деп түңнелге «БКС Премьер»-ниң саң-хөө аналитиги Сергей Дейнека келген.

– Россия чыл санында Чаа чыл байырлалдарында 1,3 трлн рубльди чидирип турар – деп, «Газета.Ру»-нун корреспондентизи бадыткан.

Байырлалдың узун дыштаныр хүнери Россияның чурттакчыларынга хей чарыгдалдарлыг болган. Чаа чылдың столунче, белектерге болгаш дыштанырынче өг-бүлө бүрүзү ортумаа-биле 19 муң рубльди чарыгдан.

Тыва-онлайн.

СНЮС – «ЧИГИРЗИГ ТААКПЫ»

Хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаар ТР-де эргелели ада-иелерге болгаш педагогика каттыжышкынынга уруглар ортузунга снюс, насвай болгаш оон-даа өске никотин холумактыг продукцияның хоразының дугайында тодаргай тайылбыр ажылын чорударын сүмелеп турар.

Снюс – таакпының бир хевири. Ооң тургузуунче ыжык аарыгларын тывылдыраар бидидер 30 ажыг химиктиг бүдүмелдер кирип турар. Таакпыда 1,5 мг чедир никотин бар болза, снюста ооң хемчээли – 22 мг, ол дээрже 15 катап хей!

Кажар арга-биле хей акша-хөреңги ажилдап алыксаар бүдүрүкчүлөр уругларны никотин холумактыг чигирзиг “чемиш”-биле көгүдүп ап турарын солуннардан, интернеттен номчуп турар бис. Кадыкшылга онза айыылдыг ол бүдүмелдерни садыгларда болгаш интер-

нет-садыгларда садып-сайгарып турар.

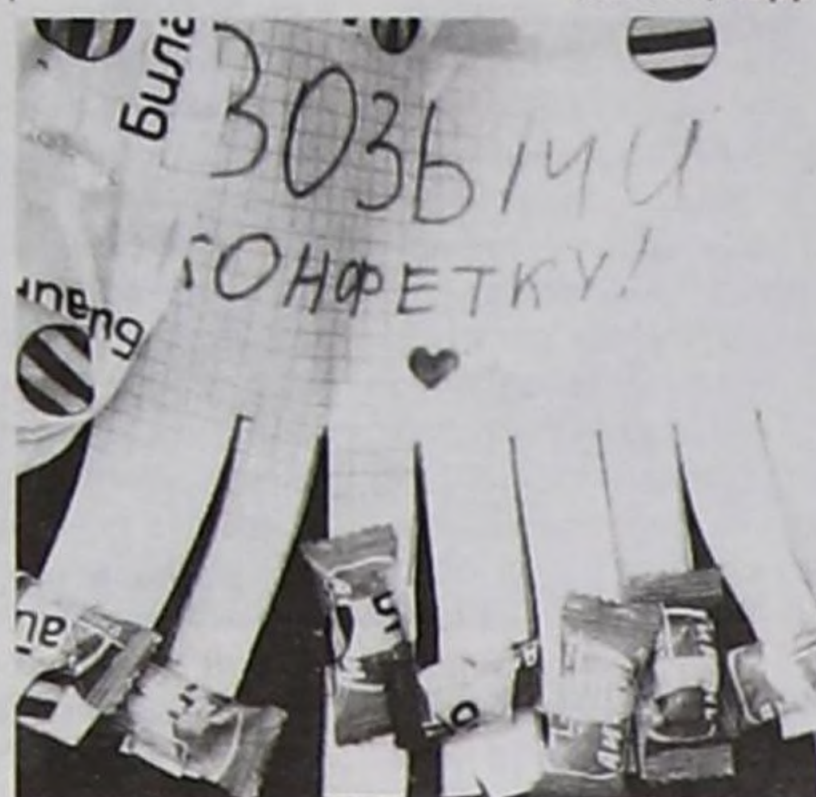
Ук бүдүмелди карамель, сорар, дайнаар конфеталар болгаш оон-даа өске хевирге үндүрүп турар болганда, ол аш-чем продукциязынга хамааржыр. Ынчап кээрже, бо бүдүмел Каайлы эвилелиниң техниктиг доктааткан чурумунун негелделерин албан эртер ужурулг. Рыноктун саарылгазынче үндүрүп турар аш-чем аймаа тускай хыналданы эрткеш, шынарының болгаш кижиниң кадыкшылынга айыыл чогуун дугайында шынзылга бижиктиг болур.

Республиканың чурттакчы чонунун санитар-эпидемиологтук менди-чаагай чоруун хандыраар сорулга-биле, Хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаар ТР-де эргелели никотин холумактыг продукцияны садып-сайгарып турарын илередип база соксадыр хемчеглерни чорудуп турар. Ук эргелелдиң специалистерни хыналда үезинде 2112 никотин холумактыг продукцияны хавырган.

Үстүнде адаан “чигирзиг таакпыларны” садып турар таварылгаларны эскер-

ген улус ук эргелелдиң 8(39422)52604 телефонунче долгап, дыңнадып болур. Оон аңгыда, садыг организацияларын болгаш сайгарлыкчыларны чаңгыс чер-чурттугларының кадыкшылынга хора чедирип болур барааннар садып-сайгарындан ойталаарынче кыйгырып турар.

Бистиң корр.

“Бок реформазы”

ЧҮҮ-ДАА ӨСКЕРИЛБЭЭН

Россияга “бок реформазын” 2019 чылдың январь 1-ден боттандырып эгелээрин массалыг информация чепсектеринге чарлап, ону канчаар чорударын, ооң түңнелдери кандыг бооп болурун баш бурунгаар тайылбырлап турда, республиканың хоорайларының, хамыктың мурнунда найысылал Кызылдың, чурттакчылары оларның чурттап турары хоорайлары арыг апаар боор деп идегеп турганнар. Тыва үлегер домакта “Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин” дээн ышкаш, Кызыл хоорайның хей каът бажыңнарының чанында контейнерлерде бок Чаа чыл байырлалының соонда, каш хонук үндүр сөөрттүнмейн, овааланы берген чыткан.

Кызылдың чурттакчылары башкарыкчы компанияларга негелде кылып чедерге, 2019 чылдың январь 1-ден бокту “СТ-ТБО” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел үндүр сөөртүр деп харыны бергеннер. Хей хомудалдар Кызыл хоорайның мэриязынче кирген. 2019 чылдың январь 11-де Кызыл хоорайның

Төлээлекчилер хуралы башкарыкчы компанияларның болгаш “СТ-ТБО” кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдин төлээлерин чалааш, бок талазы-биле тургустунуп келген байдалды сайгарып көргөн. Аңаа илерээни болза, “СТ-ТБО” КХН бок сөөртүр 3 машиналыг, үндүр сөөртүп четтикпейн

турар болган. Черле ынчаш бо операторнун материал-техниктиг баазының барык чогу билдингир апарган. Ол ажилды республиканың чуртталга-коммунал организациялары боттары кылып болур. Ынчангаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары бок талазы-биле регион оператору

“СТ-ТБО” КХН-биле керээни күш чок болдурарын ТР-ниң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйының яамызынга саналдаан. Бо ийи организация аразында судтажып чоруп турары массалыг информация чепсектеринден чонга билдингир, а түңнелиниң дугайында медээлер чок.

2020 чылдың январьның баштайгы хүннеринде байдал кандыгыл? Ону көөр дээш, Кызыл хоорайның хей каът бажыңнарының девискээрин кезип чордувус.

Хоорайның Ленин кудумчунда № 12 болгаш Интернациональная кудумчунда № 14 бажыңнарының чоогунда контейнерлерде бок долу, оларның чанында бок овааланы берген чыдар болду.

Бок төп чораан кижиле чугаалаштывыс.

– Бистиң бажыңнарының девискээрин аштап турар аштакчы ажилыга дыка кызымак кижиле. Эрттен даң бажында-ла тазарты аштап кааптар. Бокту хонук хонуу-биле үндүр сөөртпейн тур. Бодуңар көрүп тур силер. Бомжтар деп адаарывыс, арагачы болгаш тоянчы кижилер контейнерлерге чыып каан бокту чазарлап, демир хааржактарны доңгайты октап кааптар-дырлар. Ол тоянчылар база бок үндүр сөөртүрүңге дыка шаптыктыгдыр. Бажыңнарывыс чанын аштаар ажилдакчы бокту база катап контейнерлерге уруп-даа турар чорду – деп, Валентина Ооржак чугаалады. – Бокту каш хонук үндүр сөөртпези – ачыдузаны багай чедирип турары

ол-дур. Ам канчаар боор, бок дээш квитанция кээрге, төлөп-ле тур бис. Өреленир эвес.

Рабочая кудумчузунда № 250 дугаарлыг бажыңның чанында бок база-ла овааланы берген чыдыр. Ийи контейнер куруг турлар. Бокту тырттырып ап турувуста, бистиң чанывыстан эртип чыткан кижиле тура дүшкеш, бокту каш хонук үндүр сөөртпээнинге хомудат.

– 2019 чылда контейнерлер эвээжээн. Бо хире улуг, хей чурттакчылыг бажың чанынга 3 контейнер тургузуп каар апарды. Ооң мурнунда 4-5-даа турар чүве. Бок үндүр сөөртүр ужурлуг организацияга чаргылдажып барып чордум. Контейнерлер салыры бистиң хүлээлгевис эвес, ону башкарыкчы компанияңар харыылаар дээр чорду – деп чугаалады.

Регион оператору “СТ-ТБО” КХН-ниң төлээзи-биле эрткен чылын апрель айда чугаамны сактып турдум.

Ол кижиле:

– Контейнерлерни, оларны тургускан шөлдүң арыг болурун башкарыкчы компаниялар харыылаар. А регион оператору чүгле контейнерлерде бокту үндүр сөөртүр хүлээлгелиг – деп чугаалаан чүве.

Бокту аштааны, үндүр сөөрткени дээш төлөп турар кижилерге, кайы организация кандыг харысалгалыг хамаан чок. Биске кол чүве бажыңнарывыстың девискээри арыг болуру. 2020 чылдың январь айда байдал 2019 чылдың январь айда ыш-каш хевээр арткан-дыр. Чүү-даа өскерилбээн.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Хоочуннар аравыста

Орлан-оол Кежегелиг оглу биле Чылбак Чанган-оол уруу Монгуштар күш-ажылдың хоочуну медальдың эдилекчилери. Кайызы-даа Сүт-Хөл кожууннун Алдан-Маадырга бүгү назынында башкылап, эртем-билигже чаштарның оруун изеп келген үлегерлиг өг-бүлө болуп турар. Өгнүң эр ээзи 30 ажыг чыл, а херээжен башкы 42 чылдың дугузунда улус өөредилгезинге бараан болуп келгеннер.

Кежегелиг оглу ус-шеверин улус-чонга кайгаткан. Ол бодунуң база бир кол ажилын – төрттүңген черинде «Алдынчы» Кара-Монгуштарга тураскаалды чогаадып кылгаш, тургусканы деп санап чоруур. Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа суурунда Калбак-Хараган деп черге төрттүңген. Шаанда Орлан-оол Монгуштуң кырган-ачазы ол черден боо кузумууру дег алдын тыпкаш, тос чүзүн мал-биле шаңнаткан чүве-дир. Ынчангаш ол черни Алдын-Хавак деп адай берген. Оон бээр-ле ол тураскаал монгуштарның чылдың-на чыгып, байырлаар чери апарган.

Өгбевис бо чылын 80 харлаар-даа болза, ам-даа бо хүнге чедир чоннуң чагы-биле демирден эт-херекселдерни дарганнап кылып чоруур. Ооң дугайында өөнүң ишти мынчаар чугаалады: «Өөм ээзи биче сеткилдиг, ажилчын, кежээ «алдын холдуг» кижиле. Кежегелиг оглу март 8-те төрттүңген, ынчалза-даа ол хүн бодунуң төрттүңген хүнүн-даа бодавас, мени болгаш уругларывысты хүндүлөп, чаагай аъш-чемни боду кылып белеткеп алгаш, бисти чалаар чаңчылдыг.

Ынак, үргүлчү демдеглээр байырлалдарывыстың бирээзи – Тиилелге хүнү, май 9-туң байырлыг чыскаалы. Ооң кады

төрээн акызы Доржу Кежегелиг оглу Монгуш эки турачы кижиле. Өгбевистиң чырык адын сактып, «Өлүм чок полктун» чыскаалынга чылдың-на киржип турар бис. Сүт-Хөлдө мемориалдыг самбыраны эки турачы акызынга тураскаадып кылып кагды. Ол – ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы хүндүлүг аттың эдилекчизи. Шевер, топтуг-томаанныг, шыдамык, уругларынга дендии ынак кижиле-дир ийин. Ооң-биле 50 ажыг чыл кады чурттап келдвис. Уругларывыс 2015 чылда «Алдын» кудавысты эрттирип бердилер. Ынакшыл болгаш шынчы чорук» медалының эдилекчилери база сес уругну бодарадып, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштааш, амыдыралдың чоон оруунче үдээн хоочуннар бис. Олар чон аразында эки чурттап чорлар. Оолдарывыс ачазын дөзөп, ус-дарган, шеверлер болганнар. Уйнуктарывыс 15 четкен, ону «аяк чуур» кыстар, а бежи ада-чурттуң камгалакчылары. Кайывыс-даа суурувустуң «Хүндүлүг хамаатылары» бис ийин» – деп, хоочун башкы демдегледи.

Чылбак Чанган-ооловна бүгү назынында уругларга чүрээнден бердинип, оларны өөредип кижизидеринден аңгыда, үр үеде Херээженнер чөвүлелиниң кежи-

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ЧУЛАЗЫ

гүнүңге, ооң соонда даргазынга ажилдап келген. Ол үеде Херээженнер чөвүлели көдээниң ажил-агыйының шуптузунга, сиген-ширбиил белеткээринге, культурлуг хемчеглерге, харын-даа амыдыралы берге өгбүлелерге ачы-дузасын көргүзүп, арга-сүмезин кадып чораан. Арага-дары ижиңтер улусту сайгарып, эки орукче углап-баштаар ажилдарны база кыла бээр. Чамдык өг-бүлелер арага ижерин шегледип, амыдыралы экижиң, ажы-төлү эки өөренип турар апаарга, оларның-биле кады хуралдарга мактадып-даа турган үелери бар. Бо хамык чымыштыг ажил-иш-биле деңге 4 оол, 4 кызын азырап-өстүрүп алган, үлегерлиг ава. Оларның 4,

5 дугаары оол, кыс ийистер болган. Черле угундан-на ийистээр болганы онзагай. Амыдыралда каалама орук кайдал, хеймер оглун оскунуп, ажыг-шүжүгге-даа таваржып турган.

Хоочун башкы сезен хар чоокшулаза-даа, ам-даа чиик-адак, анаа олуруп шыдавас, кезээде бир-ле чүвени кылып олурар болгаш хей-ниити ажилындан база чыда калбас. Амгы үеде Хоочуннар чөвүлелинде үечергелери-биле кады концерттерге, солун хемчеглерге киржиң, чай чок-ла турар. Аныак үезинде дег, ам-даа гитарага ойнап, ырлаары чоргааранчыг. Тыва дылда үнүп турар солун-сеткүүлдүң иделкейлиг бижикчизи. Эрткен 2019 чылда Россияның Херээ-

женнер эвилелинден «Дочерям Отчизны» херек демдээн, «Ленинчи комсомолдун 100 чылынга» хүндүткелдин орденинден аңгыда, иделкейлиг кырган-аваның аңгы-аңгы мөөрейлерге киришкен шаңнал-макталы хей. Сес уругнуң ынак ада-иези, 15 уйнуктун авыралдыг, эргим кырган-ачазы, кырган-авазы, кайызы-даа олут орбас, улгадып назылааже ажил-ижин улам-чылап чоруур хоочуннар-дыр. Чылбак Монгуш башкы хостуг үезинде шүлүк чогаадырынга база сонугралдыг. Кырган-аваның шүлүү-биле доозайн:

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ЧУЛАЗЫ

Ажы-төлдү чырык черге бодарадып,
Ава-ача алдар атка четтивис-даа.
Ажы-төлдүң уруг-дарыын азыражып,
Кырган-ава, кырган-ача болдувус-даа.

Өртемчейге дириг чорааш,
Өөрүшкүм – ажы-төлүм.
Оларым-на эки чорза,
Оон өске күзелим чок.

Чуртталгавыс чулазын Шуудадыр кыпсып алгаш.
Ажы-төлге арттырып каан
Аас-кежик ында сиңген.

Аржана ЧАМЗЫРЫН.

Чаа чылдың белээ

ХӨӨМЕЙ ТЫВА ЧОНДА СИҢНИККЕН

Чаа чыл бүдүүзүнде Тываның хөгжүмчүлеринин аразында ховар дээн салым-чаяанның өг-бүлөгө Тываның Чазаа чаагайжыттыгын 2 өрээл квартираның дүлгүрлерин тывысканы, оларга канчаар-даа аажок өөрүнчүг улуг "белек" болган. Төрзөн чуртун бүгү делегейде алдаржыдып чоруур ховар дээн салым-чаяанның, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Начын биле Шончалай Чоодулар — беш ажи-төлдүн ада-иези. Бо онзагай өг-бүлө Тыва уран чүүлдүн ховар эртинези хөөмей-биле тудуш холбаалыг — шупту хөгжүмчүлөр, хөөмейжилер.

Үш оглу республика чергелиг уругларның "Сарадак" мөөрейинге, "Көшкүн хөөмей" төлөвилелге, "Хөөмей" симпозиумунга үргүлчү киржи, чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ап келгеннер. Оолдарының улуу Мөгөпей 2017 чылда "Синяя птица" мөөрейге киржи турганын сактыр боор силер. Эрткен чылын делегей чергелиг "Азия төвүнде — хөөмей" фестивалын-

салым-чаяанның кижилер бар. Авазының талазындан Хөлчүк-Карак кырган-ачазы аажок хөөмейлээр кижилер чораан. 14 кады төрзөннеринин хеймери Шончалай бичиизинде-ле сыгыртып, хөөмейлеп эгелзэн. Ада-иези, кады төрзөннери бичи Шончалайның хөөмейлээрин деткир, чаптаар чораан. Бир-ле дугаар улуг сценаже делегей чергелиг "Хөөмей-1992" симпозиумунга киришкеш, сыгыт хө-

Начын Александрович Таңды кожуунун Балгазын чурттуг. Ооң ук-төөгүзүнде база-ла ыраажылар, хөгжүмчүлөр хөй. Иезиниң талазындан Эзир-бен кырган-ачазы хөөмейлээр кижилер чораан. Начын Чооду — Тываның Национал оркестрин тургузарына улуг үлүг-хуузу кириген хөгжүмчүлөргө бирээзи. Ол "Тыва" ансамбли база Национал оркестр-биле ажилдааш, Азия, Америка, Европа чурттарына база Россияның бүгү булуңнарына чедип, тыва чонунуң хөөмейин чаңыландырып, тыва культураны негиздеп келген.

Начын, Шончалай Чоодулар сураглыг фольклор-этностиг "Тыва" ансамблинге ажилдаа-ла 20 чыл болганнар. Ооң төөгүзү мынчаар эгелзэн. 1999 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва хөгжүм салбырын дооскан аныяк хөгжүмчүлөргө уран чүүл эртемнеринин доктору Зоя Кыргыс ансамблче хүлээп алган. Бо хүнде олар РФ-тиң уран чүүлүнүн база ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчысы Зоя Кыргыс-овнаны дагдыныкчы башкысы деп санап чоруурлар. Олар "Тыва" ансамблиниң 3-кү салгалы болган. Ол үеде тургустунгаш, 10 чыл болган "Тыва" ансамблинге Конгар-оол Ондар, Геннадий Тумат, Кайгал-оол Ховалыг, Сергей Ондар, Дамба-Доржу Сат дээш, өске-даа ат-сураглыг хөөмейжилер-биле эгин-кожа ажилдап эгелзэннер. Амгы үеде "Тыва" ансамблинде 5 хөгжүмчү бар: ТР-ниң алдарлыг артистери Айдаш Барыңмаа, Эдуард Дамдын, хөгжүмчү, хөөмейжи Артур Дамдын-оол база Начын (ансамблдин уран чүүл удуртукчу), Шончалай Чоодулар.

Хөгжүмчү өг-бүлө чонунга чүгле сценадан бараалгап чоруур эвес, а келир үениң аныяк өскенинге база тыва хөгжүмчү, хөөмейни өөредип чоруурлар. Начын Александрович Кызылдың № 2 школазында хөөмей бөлгүмүн удуртуп, Шончалай Оюн-ооловна республиканың немелде өөредилге төвүнде улусчу ужулар кичээлин эрттирип турар. Оларның кылып-ла чоруур ажылы, чаңгыс сорулгазы — тыва ыры-хөгжүм, хөөмей, тыва культура чиде бербезин дээш, чон аразына ону негиздеп, сайзырадыры. "Өгбелеривистиң арттырып каан эртинези — хөөмейивисти салгалдарга дамчыдып, арттырып бистиң хүлээлгевис-тир. Хөөмей та-варыштыр аныяк өскенге бир-ле дугаарында тыва дылды, езу-чаңчылдарывысты, аас чогаалын, хөгжүм-ырын хандыр өөренип, национал идик-хевинге чоргааралын оттуруп, агаар-бойдузунга хумагалыг болурун хевирлээр херек. Хөөмейниң билишкени делгем, ол бүгү тыва чонда сиңниккен" — деп хөгжүмчүлөр түңнөп чугаалады.

Алдынай АРАКЧАА.

Фото-чуруктарны Чоодуларның өг-бүлө архивинден алган.

"Оран-сава, бажың айтырын бистиң өг-бүлөвиске шиитпирлежи, деткээни дээш Тываның Чазаанга, ооң Баштыңы Шолбан Валерьевичке база чонувуска өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. "Демниг сааскан теве тудуп чиир" деп үлегер домакта ышкаш, кады ажилдап чоруур эш-өөрүвүс — "Тыва", "Чиргилчин", "Алаш", "Тыва кызы" ансамблдериниң база Тываның Национал оркестриниң, агит-бригада "Салгынның" хөгжүмчүлөргө, ыраажылары эш-өөрүвүстүн деми-биле мындыг улуг чедишкениг болдувус. "Күш-ажыл кижини каастаар" дээр, кижилер ажилдап-ла чоруур болза, ылап-ла чон көрүп, үнелер бээр-дир" — деп, өг-бүлениң кыс ээзи Шончалай Оюн-ооловна өөрүшкүзүн үлешти.

Шынап-ла, мындыг салым-чаяанның, ажилгыр-кежээ, хөй ажи-төлдүг өг-бүлө улуг шаңналга төлөпиг болбайн канчаар. Олар 2018 чылда делегей чергелиг "Кайгамчык кижилерниң лигазы" деп төлөвилелге киришкеш, чүгле Тываның эвес, бүгү Россияны алдаржыткан. Олар бо

мөөрейге Россияны төлээлп киришкен. Германиядан келген 8 ажи-төлдүг Миллерлерниң өг-бүлө-биле адааннашкаш, деңге тиилеп үнгеш, кайызы-даа "Хөгжүмчү өг-бүлө" деп шаңналга төлөпиг болганнар. "Өг-бүлөвис-биле Россияны, Тыва чуртувусту төлээлээр биске шыңгыы харысалга болган. Ол дээш чоргаарланыр бис. Тиилелгелиг чанып кээр-виске, чонувус чылыг-чымчак уткуп-хүлээп, бисти үнелп эгелзенинге өөрүүр-дүр бис" — деп, Начын Александрович чугаалады.

Чоодуларның өг-бүлө-биле бир онзагайы — беш ажи-төлү, олар шупту хөгжүмге ынак, оолдары хөөмейлээр, сыгыртыр. Өг-бүлениң эр ээзи Начын Александрович ажи-төлүн тыва езу-чаңчылдарга, үндезин культурага чаңчыктырып, национал хөгжүм херекселдеринге, сыгыт-хөөмейге өөредип чоруур. Ол ажи-төлүн доозазын чиңгине тыва аттар-биле адааны безин тывызык чорук-тур: улуг кызы Севил, оолдары Мөгөпей, Окчаа, Шалбачы, хеймер кызы Самага. Оолдарының аттарын тыва эр кижиниң 3 оюнунга тураскаадып адаан.

га Шончалай, Начын Чоодулар ансамблдер аразына бири черге төлөпиг болганнар.

Өг-бүлениң ээлериниң кайызының-даа ук-төөгүзүнде хөгжүмчүлөр, ыраажылар чоранын чугааладылар. Шончалай Оюн-ооловна Барыын-

виринге тергидеп үнген. Ынчан Тываның улусчу хөөмейжизи Хунаштаар-оол Ооржактың кичээлдерин алганы хилис барбаан. Уран чүүл училищезинге өөренип тургаш-ла, "Тыва кызы" фольклор ансамблинге ажилдап, даштыкы чурттарже

Хемчиктин Алаш, Хөндөлөң чурттуг. Ооң ада-иезиниң кайызының-даа талазындан

гастрольдап, янзы-бүрү мөөрей, фестивальдарга киржи эгелзэн.

Ак халаттыг кижилер

Буянный
«Серебрянка»

Аныяк чылдарымда Тываның аржааннарынга каддым быжыглап дыштанып чордум. Оон ыңай эртен тургаш, ажилдаар шагым мурнунда, сула шимчээшкннер кылып, ону ам-даа уламчылап турар мен. Ынчангаш бөгүн назыхарым сезен чедип-даа турар болзумза, адак-бышкаам чиик, ажы-төлүмнүн огород, садын ажаап берип турар мен. Уругларым авазы чок болгандан бээр алды чыл эртип турда хеймер уруум Чечена «Кыжын кылып ажылың бар эвес» дээш, бо «Серебрянка» санаторийге дыштаныр кылдыр эккеп кааны ол.

Эмчилерим хүлээп алгаш, ол-ла хүн каш янзы эмнээшкннерни чорудуп эгелей берди. Эмнээшкннер кылып турар эвилең-ээлдек кыстарымның чаптанчыын. «Бээр кел, бээр кел, кырган-ачай» — деп, холумдан чедип алгаш, эрттирип берип турдулар. Эгезинде кээрде, чүзү-даа аарывас киж, чүгле чөм чип чыдар чүве ыйнаан деп бодаан мен, ыңдыг эвес чүве болуп тур. Ону чугаалаарымга, «Ажырбас, кырган-ачай, мага-бодуну оон-даа артык дадыктырып бээривиске, чүс чыл ажыр чурттаар силер» — деп, оюн-баштак-биле чугаалааш, каттыржырлар-даа болгайлар. Янзы-бүрү массажтар соонда туруп кээримге, чиигим мырыңай дам баар чорду. Уругларымның холдарының чымчак-чаагай, тааланчыын. «Каткы-хөг үндүрер дээш, кырган-ачаңарны дыка эттей бербээр, чарашпайларым» — деп, чассыдып турдум. Ол-ла эмнээшкнн дооступ турда, поварларым: «Че, чөмнениңер» — деп чалап келирлер. Уруглар садында 5 харлыг уйнукайым ышкаш чөмненип турдум. Кылган чөмнениң амданнын.

Бичии-даа хостуг үе чок. Чоокку кожууннарның артистерин чалап, концерттерни көргүзүп турар. Төптүн театрларынче концерттер көргүзүп автобус-биле аппарып, дедир эккеп турар. Күш-культура залыга янзы-бүрү шимчээшкннерни кылдыртып, солун оюн-тоглааларны организаптап турары эки.

Эмнедип чыдар өрээл бүрүзү арыгланар черлиг, душтуг, арыг-силиин. Чамдыктарында телевизорлар салып каан. Өрээлге 2-3 киж чыдар. Дыштаныкчылар хүнде 5-10 чедир кээп, ол хире киж үнүп турар. Хүндүс бажыңнарындан кээп турарлар база бар.

Иитизи-биле Тываның булун бүрүзүндөн дыштаныкчылар келген дизе, частырыг болбас боор. Мен ышкаш дыштанып кээп турарлардан аңгыда, пүтөвканыг инвалидтер дыка хөй чорду. Көдээ суурларже барып турар болгаш, чамдык улуг назылыглар бо санаторийни орта билбес дээрзин билер мен. Бодум чачыгс көпеек-даа үндүрбедим. Ажы-төлдү өлчаштан өстүрүп каан херээ чүл? Аныяк-өскөндөн ада-иеңерни маңаа эккеп, дыштандырып турарыңарны күзеп, дилеп каайн.

Бүгү дыштанып турарларның дилээ-биле,

Сарыг-оол САНЧЫ,
ТР-нің Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү,
Кызыл хоорай.

УДАЗЫНГА ОРААШПАС
УРАН ШЕВЕР КЫСТАР

Бичежек мастерскаяда ийи аныяк уругнуң даараныр машиналарының чүгле даажы дыңналыр. Бирээзи хөм идиктер, а өскези бичии барбалар шеверлээн олурарлар. Баш көдүрер чай чок-даа болза, мээң сонуургаан айтырыгларымга харыылап турду. Шак мындыг кызымаккай ийис уругларның аттарын Аянай биле Алдынай дээр.

Баштай хөм идиктер даарап турар Аянайдан айтырдым:

— Хөмден идиктер даараарын каяа өөренип алдыңар, Аянай Артемовна?

— Ийе, кыс кижиге хөмден идиктер даараары белен эвес ажыл-дыр. Ол мынчаар болган чүве. Улуг-Хемнің Хайыракан школазын 2005 чылда дооскаш, улаштыр Тываның күрүнө университетинин технолог мергежилинге өөренип кирген мен. Аңаа беш чылдың дургузунда дааранырының эге чадазының мергежилин харын-даа чедип алган мен деп бодаар чордум. Университетти чедиишкнниг дооскаш, Шагаан-Арыгның техникумунга автослесарь мергежилинге өөрөдилгемни уламчыладым. Ол училищеге бир чыл өөрөнгөш, 2012 чылда Москваже ажылдап чорупкан мен. Улуг хоорайга баргаш садыга ажылдап турдум. Бодап турарымга, технолог мергежилди киж кандыг-бир органы тып алыр болза эки-дир дээш, интернеттен Стиван школазының дугайында номчуп, таныштым. Оон эгелээш Стиван школазының төлевирлиг курузунга өөрени бердим. Төлөвири бир айда 35 муң рубль, өөрөдилгем өрттөн Хайыраканда ачам: «Эки өөренир сен, уруум» дээш чорудуп берген.

— Кайы хире хуусаалыг өөренир-дир, чүгле идиктер даараар бе?

— Мен баштай бир ай хуусаалыг курска өөрөндим. Москвада, харын-даа Россияда ат-сураа билдингир школа-дыр ийин. Ында идиктерни аңгы-аңгы хевир аайы-биле даарап өөрөдип турар. Чижээ, классиктиг идиктерни даараары арай нарын, кеда, кроссовка, бичии уругларга идиктер, чылыг сапожжалар дээш аңгы-аңгы өөрөдир. Мен кызып тургаш, шупту хевирин даарап өөренип алдым. Хевирлериниң аайы-биле төлевирли база аңгы-аңгы болур.

— Идик даараары арай нарын мергежил болгай, Аянай. Кыс уруглар база өөренип ап турар-дыр бе?

— Ийе, кыстар оолдар-биле кады дааранып өөренип ап турар. Бистиң бөлүккө беш киж өөренип турдус, бурят уруг, Москваның бодундан, Донда Ростов, Амур облазындан оолдар база мен. Чижээ, Бурятиядан кыс эжим чүгле туфельдер даарап турар. А мен мында чанып келгеш, кандыг-даа идиктерни чүгле хөмден даарап тур мен. Бо эштерим-биле интернет дамчыштыр харылзажыр чордум. Амур облазында оол эживис харын, «Бо ажылды эгелээр дээримге, акша чок, силер шуут шуудай берген, эр-хей, силер!» деп, бижип турар. Өөренип турган үемде, баштай саазынга идиктиң дөзевилелин, оон быжарын шыяр. Тывага мээң

технолог мергежилге өөренип алганым база ужур-дузалыг болган, мен харын-даа бергедешпейн турдум. А бир эвес технологка өөрөnmээн болзумза, арай на-

Аянай Түлүш ажыл үезинде.

рын чорду. Башкыларның билиг бээри дыка шыырак, оон аңгыда, Москва хоорайда идик даарап турар заводтарга чедирип, оларның ажыл-ижи-биле таныштырарга, киж оон хөй-ле чаа аргаларны билип алыр. Стиван школазынга өөрөдилгемни уламчылаар сорулгалыг мен, чүгле эге чадазын эрткеним ол-дур.

— Даараныр дериг-херекселди кайың, канчаар садып алдыңар, Аянай?

— Хөм-биле даараныр херекселди Москвадан 70 муң рубль-биле садып алдым, базала ачам дузалашкан. Тываже «Энергия» деп транспорт компаниязы эккеп берген. Бо компания Москва, Санкт-Петербург дээш улуг хоорайлардан бараан дажып, сөөртүп турар. Мен боларның-биле ам-даа быжыг харылзаалыг ажылдап тур мен, идик даараар хөмнерни Москвадан чагыдарымга, бо компания Тывага эккеп бээр. Амдызында ийи даараныр машиналыг бис, бирээзи — идик даараар, өскези — база-ла хөм барбалар, акша хавы дээш, бичии-бичии суй белектер шеверлээр. Ам-даа немей садар херекселдер бар. Мен чүгле идиктер даарап тур мен, а ийис эжим Алдынай барба, суй-белектер, национал идик-хеп шеверлээринге ынак киж.

— А Алдынай Артемовна кандыг барбалар база хептер

даарап турар силер?

— Мен чүгле национал идик-хеп болгаш суй-белектер даарап тур мен. Бодумга хепти шеверлеп алыр чордум, а хөмден бичежек барбаларны баштай саазынга чуруп алгаш, оон соонда даараар, улаштыр чуруктар-биле чараштаар. Дааранырын авамдан өөренип алган бис. Авамны көөргө-ле, дааранып азы бөрттер хептээн олурар киж. Шевер даа-йывыс бар, бөрттүң хептерин чазап

гаар кыла бердим. Хөмден бичии-бичии суй белектер, паспорт карты дээр ышкаш үүрмек барааннар шеверлээр чогум ажырбас, а идиктер даараары, шынап-ла, нарын ажыл болду. Маңаа эр кижиниң күжү албан херек, мээң кылып турар ажылымга ажырбас. Идиктерни даарааш, оон адаан чыпшырып хырбаалаарыңа хөй үе чарыгдаттынар. Ынчангаш шыырак оолдарны бо талазы-биле өөренип алгаш, мынчаар

бээрге, авам бөрттерни быжып, хептээш, даарап чораан. Ам бо хүнде ававыстың бистиң аравыста чогу хомуданчыг, ынчалза-даа оон шеверленир ажылының бисте дамчып келгенинге чоргаарланыр чордус. Амгы үеде шеверлеп ажылыңа ачавыс биле угбавыс Аржаана улуг дузаны көргүзүп турарлар, бистерни деткип чорурунга өөрүп чорур бис. Оон ыңай даай-авам Любовь Адыг-Түлүштүн арга-дуржулгасындан өөренип ап, дааранып чорур мен. Ужур-чаңчылдар дугайында ном парлап үндүрген киж, ында шуптузун тайылбырлап каан, чижээ, торгубиле даараныры база ужурлуг, мен ынчангаш ол ужур дүрүмнү сагывышаан, даараныр чордум.

— Каяа өөренип турган силер, Алдынай, даараныр талазы-биле мергежилге бе?

— Мен Тываның күрүнө университетинин инженер-техниктиг факультетинге өөрөнгөш, ону доостум. А даараныры дээрге, бодумнун черле сонуггалым-дыр. Баштай национал хептер даарап эгеледим, оон Аянайга дузалажып, хөмден суй-белектер, бичежек барбаларны чагыг эзу-

ажылдаар болза деп бодаар мен. Бистиң бо даараныр ажылывыска удавас оол дуңмавыс дузалажып чедип кээр деп турар. Ынчаар демнежитер болзувусса, Аянай идиктерниң чүгле дөзевилелин чураш, даарап бээрге, аркан ажылды ол кылыптар. Ажылывысты мынчаар-ла улгаттырар деп планнап турар бис. Чамдыкта чаргылар көвүдей бээр, ынчан эртенден орайга чедир баш көдүрбейн, даарангаш олуруптар бис.

— Ийе, ол эки бодап-дыр, ажылыңарны ам-даа хөгжүдөр деп турарыңар, а аныяктарга кандыг сүмө кадар силер, Аянай Артемовна?

— Баштай-ла, амыдыралга кызымак, бурунгаар сонуггалдыг болгаш эрес-кежээ болуру бодундан кончуг хамааржыр. Эртем-билигге сундулуг, амыдыралга чүткүлдүг болгаш азырадыкчы хөөндөн уштунуп, бодунун кандыг-бир сонуггалының аайы-биле ажылдаарын күзээр мен. Чижээ, идик даараары дээрге, оолдарга кончуг тааржыр ажыл-дыр. Ынчангаш аныяктар чаа-чаа төлөвилелдерни чогаадып кылып чорза эки.

Автордан: Удазынга ораашпас, уран-шевер кыстар Аянай Түлүш биле Алдынай Ооржактың ажыл-агыйга кызымаа, боттары-ла идик-хепти даарап ап турары өскөлөргө езулуг-ла үлөгерлиг. Хөй уругларлыг эш-өөрүңгө ачы-дузазын көргүзүп чорууру база демделексенчиг.

Ася ТҮЛҮШ чугаалашкан,
Авторнуң тырттырган
чуруу.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ТЫВАНЫҢ КЫС ХАМНААРАГЫ

Тываның сураглыг шүлүкчүлериниң бирээзи Сайлыкмаа Комбунуң шүлүктерин база анаа-даа чогаалдарын кезээде сонургал-биле номчуур мен. Ол дыл эртемнериниң кандидады, Тываның чечен чогаал сөзүглелин тургускан, очулдурукчу, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы кижиге. 2016 чылда ооң «Өлчейлиг өг» деп шүлүктериниң чыындызы үнген. Ук чогаалга даянып алгаш, Салчак кызын хирешаам-биле алгап-мактап көрейин.

Адаан номуну номчуп ора-га, ол ёзулук-ла шүлүкчү кижиге. Төрзэн черинге, төрөл чонунга ынак, оларны уран чечен алгап турар хамнаарак сагышка кирер. Улуг назылыг кижилер шаанда ховуларга, шынааларга аян туткан хамнаарактарны сактып чор боор. Н.Хрущев совет черни «химижиткен» соонда ховуларга хамнаарактар ырлашпастан, өрге, күске болгаш өске-даа дириг амытаннар чиде берген. Ону ам канчаар боор. Болган чүвени... Ам кайгамчыктыг кыс хамнаарактың шүлүктеринден ийи-чаңгыс одуруглардан маңаа кириет.

Тыва болуп төрүттүнген,
Тыва черге давып өскен
Узуп төтпес улуг кежиим,
Ууттунмас буяным-дыр.

Бодун ылап-ла Тыва черге тывылган, ооң алдар-ады дээш ажилдап чоруур Кайгал-оол Ховалыг болгаш өскелер-даа дег, хөөмей-сыгыды-биле делегей кезип, делегей чергелиг шош (кикбоксинг) маргылдааларына киржип, Россия, Европа,

Азия чемпионнары болуп, тыва чурттуң алдаржыдып келген кижилер көвей. Ооң-биле чергелештир тыва адын бужартадып турар барасканнар бары чажыт эвес.

Ам үстүнде дөрт одуругнуң уланчызы болур сөстөр:
Эңгимелер баарындан
Эге оруун шуудуп аккан,
Шоргаланган аржааннарның
Шоор ыры үзүктөлбөс,
Тынып ханмас, көрүп ханмас
Тыва черниң кижизи мен...

Оон ыңай ол төрзэн черлери – Ажай-буурул Бай-Тайгазын, эрерген ак-көк Хемчиин, Мешпен-Хөлүн, Бай-Талын, Шивилигни уран чечен арга-биле алгап мактаан. Оларны дараазында ниити дөрт одуруг-биле кожуп каан:

Хүлөр-хүлөр даглар бүргээн,
Хүннөп-хүннөп чаап турар
Чассып өскөн Төрзэн черим
Чалгыным бооп кады чо-
руур.

Шивилиг аржааны чүгле
Тывада эвес, Россияның дыка
көвей черлеринде, харын-даа

чамдык даштыкы черлерде билдингир. Ооң дугайында авторнуң номундан чүгле дөрт одуруг:

Чиге чуртум Шивилиглер
Эмнөп, домнаар аржаан
сулуг.
Эмнөп, домнаар аржаан
суудег,
Шивээ чонум буян-чолдуг.

Бо чүүлду бижип ора ашак өг-бүлөзи-биле Шивилиг аржаанынга үш чыл улаштыр (2009-2011) кирген. Кедегей-даа ажыктыг, эмнээр аржаан. Ооң ачызында кырган бодум, ажы-төлүм кадык чор. Шивилигге тейлеп каайн...

Кандыг-даа шүлүкчү ынакшыл дугайында биживейн бар-бас. Салчак кызы Сайлыкмаа Комбунуң номунда ынакшыл, чааскаанзырал дугайында шүлүктер онзагай черни ээлеп турарын эскердим. Ол дугайы ооң сеткил-сагыжын, иштики делегейин дүвүредип чоруур хевирлиг. Ам ол шүлүктерден элзэн каш ушта бижидилгени маңаа кириет. Баштай ниити донда мынча дээн:

Ырлап ханмас ынакшылым,
Ыглап төтпес кударалым –
Шүлүктерим дээжи сөңү,
Сүүзүнү болган чүве.

«Сени көөрге, өөрүнчүүн» деп шүлүк дыка-ла уран-чечен, ханы философу уткалыг бижиттинген. Чүгле чаңгыс строфа:

Кара тамы ханызында

Хайыралыг чырым сен деп,
Сагыжымда сеңзэ чаннып,
Чассып, таалап ылым ор-мен.
Бо амыдыралда чүү турбас дээрл?! Тывада долу эвес өг-бүлелерде кижизиттинип, өзүп турар ажы-төл көвүдөп турар. Чамдык оолдар чал-гаа, арагачы, харын-даа чыдыг чашпан тыртар. Тыва аныяк кыстарның төлөптүг оол шилип алыры бергедээн. Ооң ужун олар өскээртен хайгыртынып турар. Өг-бүлөзине шынчы эвес, карак ажиттаар, чаш ажы-төлүн орта азыравас кижилер эвээш эвес. Чааскаан чурттап, сагыш-сетики саймаарап, хилинчектенип чоруур кижилер эвээш эвес.

Чүгле, чүгле сени манап,
Чүс муң чылда чааскаан
чор мен.

Кандыг доктаам доткар
болуп,
Кайда саадап ораың ол...

Бо уран чечен сөстөр шүлүк чогаалы болбайн аан. Ындыг-даа бол, ол сөстөр чааскаан чурттап, ынакшылын манап чоруур дириг кижиниң тодаргай сеткилин илереткен.

Дүжүмге сен киргеш бардың,
Дүвүрелүм хөрлээлеттин,
Сени сактып, хилеп чоруур
Сеткил-хөңнүм өөрүүр
туржук,

Ындын ырым саарлып келди.
Адай-Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
хоочун журналист.

ХӨРТҮКТЕРНИ АШТАП КӨРЗЕ

Найысылалдың почта доктаамында, кылаштаар орук кыдыында хөртүктү аштап көөрүн хоорай чагыргазына сүмелеп олур мен. Кызыы оруктарга хөй кижиге каржып эртеринге таарымча чок болуп тур. Чүгле ол эвес, хоорайның өске-даа микрорайоннарында харны арыглап турган болза деп бодалым-дыр ийин.

Мен хоорай чагыргазының ажылын шүгүмчүлээрин бода-вайн турар мен. Найысылал хөгжүп, чаарттынып турарын эскерип келдим. Мону черле он-залаар чордум, Чаа чылга уткуштур, чүгле төпте эвес, хоорайның аңгы-аңгы булуңнарында шивини каастап, чуңгуларны, аң-мең дүрзүлөрүн шеверлеп кылганы онза. Чижээ, Востокта, солагай талакы эрикте дачаларда-даа Чаа чылга уткуштур шимеп, каастаанын эки деп көрдүм. Оон-даа өске эскериглерни демдеглеп болур. А мээң кол-ла айтырым болза, Кызыл хоорайның кудумчуларында кижиге кылаштаар оруктарны чер-ле аштап-арыглап, довурактан чажып турарын билеп, бижип тур мен, меңээ улуг назылыг хоочунга оруктар тайгыр боорда, хөртүктөр бар-дыр.

Марина ЧҮГДҮР,
Кызыл хоорайның
чурттакчызы.

"КҮШ-АЖЫЛДЫҢ МААДЫРЫ" АТТЫ КЫМГА ТЫПСЫРЫЛ?

Эрткен 2019 чылда Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун кириген саналы-биле «Күш-ажылчы кижиниң чылын» чарлаан болгай. Бир чыл дургузунда, республиканың массалыг-информация чепсектериниң ажилдакчылары – журналистер төлөптүг кижилер дугайында очерктерни, репортажтарны солуннарга парладып, радио, телевидениеге дамчыдылгаларны белеткээш, үндүрген.

Тыва Республиканың Чазаа 2019 чылдың декабрь 30-де, ооң түңнелдерин үндүрүп, байырлыг хемчегни Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрына эрттирген.

Ажылчын коллективтер, бүдүрүлгө албан черлеринден Күш-ажылдың маадыры кижини илередип, үндүрериниң талазы-биле хоойлу-дүрүмнү ажилдап кылган, ону Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттары хүлээп алган-даа болза, ам-даа чамдык билдинмес айтырыглар бар.

Ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр хамаатылар боттарының санал-оналын база кирип турар. «Шын» солуннуң редакциязынче Тываның улустуң чогаалчызы Маадыр-оол Ховалыг база Күш-ажылчы кижини илередир, «Күш-ажылдың Маадыры» деп атты кымга тыпсырының дугайында бодунуң бодаалдары-биле үлөшкен чагаазын чоруткан. Чогаалчының чагаазын парладывыс.

Тывага бир дугаарында «Социалист Күш-ажылдың Маадыры» атты 1949 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң адындан тывыскан бооп турар. Ынчан хары угда алды кижиге, көдээ ажил-агый ажилдакчыларына Маадыр атты тывыскан. Беш Маадыр Таңдыдан, бир кижиге

Бии-Хемден. Тывалардан Алексей Дүрген-оол биле Маады Парыма бедик тараа дүжүдү ажаап алган дээш, ССРЭ-ниң эң дээди шаңналын алганнар.

Ооң дараазында чылдарда Тывада малчыннар, механизаторларга Социалист Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тыпсып турган.

Бо төөгүлүг болууш-кунну чугула кылдыр санааш, билдингир-ле, Совет Эвилелиниң удуртукчулары, бо айтырыгны бүгү талазындан кончук кичээнгейлиг өөренип көргенин барымдаалааш, Тываның «Күш-ажылдың Маадыры» атты мынчаар тыпсырын саналдап ор мен.

Тываның «Күш-ажылдың Маадыры» атты тыпсырда, хары угда алды аңгы адырларга тыпсыр болза эки болгу дег. Шак мындыг, чурттуң экономиказының дазылын быжыглаар адырларның төлээлеринге: бирээде, көдээ ажил-агыйның, ийиде, күрүне болгаш хөй-ниити удуртуктагының, үште, тудунуң, дөртте, бүдүрүлгениң (даг бүдүрүлгези), беште, эртем болгаш өөрөдүлгениң, алдыда, кадык камгалалының.

Ол кижилер (келир үениң Күш-ажыл Маадырлары) совет үеде-ле (1991 чылга чедир) шылгараңгай күш-ажылы дээш республика иштинге ат-алдары алгып, ССРЭ-ниң орден, медальдары-биле шаңнаткан, алдарлыг аттарны алган турары чугула. Ол-ла кижилер 1991 чылдың сөөлүндө, бо хүнге чедир база-ла кызымаккай ажылы

дээш Тыва Республиканың, азы Россия Федерациязының орден, медальдары-биле шаңнадып, алдарлыг аттарны алган турар уjurлуг. Дорту-биле чугаалаарга, олар эрткен-даа үеде, амгы-даа үеде бодунга, азы төрөл бөлүүнге ажык-кончаа, акша-төгөрик ажилдап алыр дээш эвес, төрзэн Тывазының сайзыралын бурунгаарладыптарына күжүн, амыр-дыжын, билиин харамнанмайн чоруур кижилер болур.

Маадырга кандидаттар ол адырның ажылына 15-20 чыл дургузунда үзүк чок ажилдаан турар уjurлуг. Дараазында чылдарда өске ажилче шилчээ ийикпе, азы хөй-ниити ажылын амдыгаа чедир кылган турар. Кол ажылындан өскээр шилчизе-даа олар, өске ажилдарга база бодунуң чүткүлдүүн, тывынгырын, ак сеткилдин көргүзүп турар болгаш, оларны республика чону кончук эки билер, олар ол адырның ажылының символу – сүлдези болур уjurлуглар.

Маадырга кандидаттарның дугайында чүгле Тывада эвес, Россияда ол-ла адырның удуртукчулары билер уjurлуг. Олар бо хүнде Россияда адырның аайы-биле доктаамал быжыг

харылзаалыг, харын-даа даштыкы-биле эп-найыралдың болгаш ажил-агыйның харылзаазын тудуп алган турар уjurлуг.

Бо негелделерни барымдаалаар болза, келир үениң Күш-ажыл Маадырларының назыны 65 хардан өрү болур. Олар боттарының чурттап келген назынында каң кадык, үзүк-соксаал чок чону, чурту дээш ажилдап келгени өскелерге-даа, аныяктарга-даа боттуг үлөгер-чижек болур. Кым-бир кижиге чаңгыс катап күш-ажылга маадырлыг хевирлиг чорук кылыпкан болза: хөй мал өстүрүпкен, хөй дүжүт ажаап алган, азы улуг тудуг кылыпкан болза, ындыг кижиге Маадыр ат бербес, ону күш-ажылдың рекорду кылдыр санааш, республиканың орден-медальдарын тыпсыр. Тываның Күш-ажылдың Маадыры дээрге – бүгү назынында төрзэн чериниң экономиказын улам быжыглап, чораан черинге буян тарадып чоруур, тываларның сагыжына кирбейн чораан чүүлдерни тып, чогаадып эккээр болгаш, ол бүгүнү амыдыралга боттандырыптар кижилер болур уjurлуг.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Тываның улустуң
чогаалчызы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Байыр чедиришкиннери

Бистиң ачавыс Шулуун Маадырович БИЧЕ-ОЛ бүгү чуртталгазының иштинде удуртукчу ажилдарга ажилдап чораан. Сөөлгү чылдарда Шуурмак суму чагырга-зындан пенсияже үнген. Ачавыс Тес-Хем кожуунуң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тес-Хем кожуунуң хүндүлүг хамаатызы. Хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хей-ниити ажилына киржи чоруур. Амгы үеде Шуурмак сумузуңуң Нояны болбушаан, төөгүлүг Калдак-Хамар оруунуң аксында малын азырап, суурнуң

чонунга ачы-дузанын бүгү талазы-биле чедирип чоруур. Суурнуң хүндүткелдиг кижизи, ачавыс — хей-хей юбилейлиг медальдарның эдилекчизи. Ынчангаш, ачавыска узун назын назылаарын, аравыска ам-даа кан дег кадыкшылдыг чурттаарын күзевиишаан, дараазында одуругларны йөрээп тур бис:

Чеден ажыг харны ашкан-даа бол,
Черле чүгө-даа дүжүп бербейн,
Ажы-төлүң аразыңга
ам-даа эрес чуртта, аңай!
Ажы-төлүңден.

Бистиң ынак ачавыс Николай Мөнгеевич СААЯ январь 17-де 60 харлаар. Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал, Өвүр кожуунуң Саглы ортумак школаларына ол хей чылдарда технология башкылап, ажилдап чораан. Ажы-төлү бистерни эртем-билигге өөредип, өстүрүп, кижизидип, амыдыралдың делгем оруунче углап-башкарып чоруунга өөрүп, четтиргенивисти илередип, мөгейип чоруур бис. Николай Мөнгеевич — хей шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Хей чылдарда эгин кожа кады чурттап келген ажы-төлүмнүң авыралдыг ынак ачавыска төрүттүнген хүнүң таварыштыр изиг байыр чедирибшаан, моон-даа соңгаар амыдырал-чуртталгазынга, ажил-ижинге чедишкиннерни, база кол-ла чүүл — быжыг кадыкшылды күзедивис.

Амыдырал-чуртталганың улуг номунуң
60-гы алдын арнын алып турар

Ачавыска, хөглүг-баштак Мөнгеевичке,
Аас-кежикти, өөрүшкүнү, кадыкшылды
Алгап-йөрээп, шупту бистер күзеп тур бис.
Өөнүң ишти, ажы-төлү, күдээ-кенээттери,
уйнуктары.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0101019:137 из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, ул. Дружба д. 24 а общей площадью 1200 кв.м., с разрешенным использованием для индивидуального жилищного строительства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Администрация Каа-Хемского района информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:1301002:238 из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, на 12300 м. северо-западнее от с. Кундустуг, местечко Тейлиг общей площадью 25000 кв.м., с разрешенным использованием для сельскохозяйственного производства.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

О-ШЫНААМ, САЙЗЫРА-ЛА!

2019 чыл — Тывада күш-ажылдың кижизинге тураскааттынганы-биле онзагай. Маңаа хамаарыштыр республикавыстың кожуун, суурларының ажил-ишчилери янзы-бүрү хемчеглерни эрттирип турар. Аңаа бистиң кыдыг-кызыгаар сумувустуң О-Шынааның чурттакчыларын кирип болур. Эртенги хүн хаязы дээп келири билек-ле, чон деви-биле ажилдап кириптерлер. Оон аңгыда, Тывада ат-сураа билдингир шыырак лама башкы Орлан-Маадыр Ондарның эгелээшкини, ырак-чоокта чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыстың дуза-деми-биле сумувустуң кызыгаарын ыдыктап, арамайлап, Мани-Хүртүнү кылып алганывыс макталдыг.

Оон-биле чергелештир, сумунуң идепкейлиг, хей-ниитижи сайгарлыкчылары Март-оол Шокар биле Саида Янзоонун өг-бүлөзи төрөөн чери О-Шынааның дугайында шүлүк мөөрейин чарлааны онзагай. Чүгле О-Шынаага төрүттүнгеннер эвес, амгы үеде чурттап турар чону: кенээттер, күдээлдер дээш күзөлдиг кижилер. Авторларның сеткилинден, чүрэниң ханызындан чуртунга ынакшылын илереткен, кайгамчык шүлүктөр хөйү-биле төрүттүнгени чоргааранчы болган. Саида Викторонаның дилээ-биле мөөрейге бижиттинген шүлүктөр хилис барбазын дээш, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү Нина Сереноттуң сайгарылгазы-биле номчуугашты чырыкче үндүрүп, база-ла күш-ажылчы үлүүн кириген. Кажан номчуугажывыс чырыкче үнүп келирге, ай санында болуп турар хүреш-биле кады байырлыг ажыдышкынын кылып, демдеглээриниң дугайында чарлап интернет четкизинге чо-

руп эгелээн. Ол хүнден эгелээш, шүлүк чогааткан бижикчилерге чалалгаларны тарадып, организа-застыг хемчеглер эгелээн. Бодум хуумда дерилгениң чуруктарын кылырынга дузалаштым.

Үрде манаанывыс кайгамчык солун, чоргааранчыг хүн-даа келген. Шүлүк чогааткан уран чеченнерни баштай деткичилер боттарының «Арбын» кафезинге аяк шайже чалаан. Аңаа олар шүлүктери канчаар төрүттүнгенин сактып, элээн сайгарылгаларны кылып тура, сумунуң библиотеказынга шүлүк бөлгүмү тургузуп алырын шийтпирлээннер.

Оон соонда сумунуң көдээ Культура бажынынга авторларның шүлүктерин өөреникчилер шээжи-биле чугаалаан соонда, шылгарааннарны болгаш ти-лекчилерни илереткен. Дээди шаңналды "Салбыр төвү — Деспен суурум" деп шүлүү дээш Ульяна Натпит-оол бүзүрелди-биле алган. 1-ги болгаш 4-кү черге Часкал Куулар, Чалаа Натпит-

оол, Назим Натпит-оол, Татьяна Сандак тус-тузунда төлөптиг болганнар. Ай-Чырыы Оюн, Алена Натпит-оол, Ева Янзоо, Людмила Дарзыг, Урана Эренчин тускай шаңналдарны алган.

Улаштыр план ёзуугаар Дагба Чамзырай аттыг көдээ Культура бажынының спорт залына ай санында эртер хүреш оюну уламчылаан. Кожа чыдар Өвүрнүң бичии мөгелери, кожуунувустуң ат-сураа билдингир мөгелери болгаш аарыкчылары зал сынмас кылдыр чыгып келген. Саида Викторона тыва кижиниң база бир куруу болур оюн — хүрештиң ажыдышкынын чарлаптарга, Тываның Ыдык ыры-биле хүреживис-даа эгелээн. Мөгелер ачыр-дачыр тудушкан соонда, хар-назы аайы-биле

шүүлген начиннар: 1-4 класстар аразында Даваа Маадыр шүүлген, Кежиктиг Шалык, Сүбедей Аңгыроол, Доржу Шалык 2, 3, 4-кү черлерни элээн. 5-7 класстарга — Субудай Хөмөйлээр, Доржу Янзоо, Ай-Белек Тюлюш, Сандажаа Эрендей олар шылгараан, а 8-11 класстарга — Ачыты Шалык, Октябрь Ойдул, Чиңмит Сулдум, Альба Доптан база улуг мөгелерге — Чаян Шалык, Артыш Шалык, Белек-Байыр Делег, Начын Эренчин тус-тузунда үлөшкөннер.

Шүлүк мөөрейиниң тиелекчизинге болгаш шүүлген мөгелерге хойлар, үжүүр былаашканнарга тыва тоннарны, арткан мөгелерге акша белектерни тывыскан. Деткичилеривис Март-оол Шокар биле Саида Янзоонун өг-бүлөзи

тренер башкы Херел Доржуга ам-даа чедишкинниг ажилдаарын, тыва хүрешти сумувуска улам сайзырадырын күзээш, тыва тон, кур, бөрттү белекке бергени чоргааранчыг болган. Улуг мөгелер аразында шүүлген мөгө Чаян Шалык шаңналга алган хоюн база тренер башкыга четтиргенин илередип сөңзээн.

Экини кылырга, буяны көвүдээр дээр болгай, Күш-ажылчы кижиниң чылында кижиниң ажил-херээн үнөлөп, чараш мөөрейлерни эрттирип, чоннуң хей-адын көдүрген деткичи өг-бүлениң ажил-ижинге ам-даа сайзыралды, ак орукту күзедивис.

Салим НАТПИТ-ОЛ,
О-Шынаа суур.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 3609

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күөседип турар
В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: В.О. Куулар, Ч. О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860 Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номерни парлагаш дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.